

այլ շատ անգամ դար դարու մէջ փոփոխու-
թիւն կ'երեցընէ բառից առմանը. և այն
բառն որ ոսկեղէն գրականութեան ժամա-
նակ ուրիշ բան կը նշանակէր, հետեւեալ
դարուց մէջ այն նշանակութիւնը չունի. ինչ-
պէս վնաս, եղեռն, լեղանչել, աղաքտել բա-
ռերն, և այլն. ոսկեղէն դարուց թարգմա-
նիչք և գրիչք եղեռն ու մեղանչել կը գործածեն
ինչպէս հիմա կ'ըսենք՝ վնաս, չարիք մը հա-
ցընել մէկուն. կամ նիւթական վնաս, տոյժ
մը՝ զոր կը կրէ մէկը. իսկ ընդհակառակն
վնաս կը գործածեն փոխանակ ըսելու ե-
ղեռն, չարիք, ոճիր. և աղաքտել՝ շատ ան-
գամ մէկը մեղադրել, պախաւարակել: Ահա
յայտնի տեսնուեցաւ, որ որչափ այլ ռամկ-
օրէնն ազդեցութիւն ըրած երևայ ՚ի գիրք
բառից առմանը, սակայն հին նախնեաց
գործածութիւնը շատ անգամ աւելի արմա-
տական առումն է բառից, իսկ հետեւեալ

դարուց մէջ ունեցած նշանակութիւնը ա-
ւելի անանցեալ ու բնական փոխանցմամբ
հղած է:

Այս ալ խոստովանելի է որ աւելի բնա-
կան կը գրուի ներկայ ու կենդանի լեզուով,
սակայն գրաւորն ալ մշակուելով ու զար-
գանալով՝ կրնայ մօտենալ ներկայ գաղա-
փարաց. ասոր համար հարկ չէ դարու մը,
զոր օրինակ հինգերորդ կամ Ոսկեղէն դա-
րու, մէկ դրքի միայն բացատրութեանցը
զմայլելով՝ ստիպել զգրողն որ միտքը ճշէ,
բռնադատէ՝ չմտածելու ներկայ ու արդի
մեր ժամանակի բացատրութիւն մը, ըսելով
թէ հինգերորդ դարու գրեանց մէջ այն-
պիսի բացատրութիւն չի գտնուիր. Թէ որ
այս է շարադրել լեզու մը, ապա աւե-
րաց է մատենագրաց կարգ. դնելն այն ան-
ձինքն կամ գրեանքն որք հինգերորդ դա-
րէն վերջ շարադրուած են:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԽՈՏՐՋՐՈՅ

Ա.

Գ Ի Ր Ք Ն Ո Ւ Բ Ե Ր Ք Ն

Եթէ քաղցր է հայրենասէր անձի
մը հայրենեաց ամեն մէկ նշխարն և
նշմարը, կը յուսանք չի ձանձրանար
հայասէր ընթերցողն ալ ձգելով իր ու-
շագրութիւնը մինչև ՚ի յետին սահ-
մանս Հայոց, դէպ ՚ի կողմանս արեւ-
մտեան հիւսիսոյ, Տայոց գաւառին ա-
րեւմտեան եղիբըներէն ալ անդին՝ Հօն
յիբաւի պիտի չտեսնայ հնախոյզ ու
հետաջօտ միտքն իր փափագանաց հա-
մեման հնութեանց յիշատակներ,
բայց և ոչ բոլորովին մոտադրութեան
անարժան տեղ մը, հանդիպելով շատ
մը հետաքրքրական առարկաներու, ու
բոց ստուգութեան ապացոյցներն մե-
ծաւ մասամբ անյիշատակ ժամանակաց
թանձր ամպերու տակէն հազիւ կը
նշմարուին:

Այս մեր հրաւիրանաց տեղն է խոտ-

ՊՐԱԿ Գ.

ուջուր կամ խոտրջուր և կամ աւելի
ուղիղ խոտրջուր, զուտ հայաբնակ
փնակն, որ իր անունը առած է միջէն
անցնող գետոյն արտաքոյ կարգի ծա-
մածուռ ոլորտապտոյտ ընթացքէն. թէ
և ըստ ոմանց խոտուջուր բռնելն ալ ան-
յարմար չէ, իբր թէ այս երկիրն բնու-
թեան ուրիշ շատ բերքերէ զրկուած՝
խոտ ու ջուր միայն ըլլան իր ճոխու-
թիւնը. բայց իրօք ամենեկին յարմա-
րութիւն մը չկայ. վասն զի Հօն եղած
խոտն ալ գրեթէ համեմատական է
տեղւոյն հր և է անարգասաւորութեան,
և ոչ թէ արտաքոյ կարգի առատու-
թեանը, ինչպէս է անուան միւս մասը՝
ջուրն:

Այս փնակա՝ ինչպէս ըսինք, Տայոց
աշխարհին արեւմտեան կողմերը կ'ընկ-
նայ, չորս կողմանէ շրջապատուած
բարձրագագաթ ու անտառախիտ լեռ-
ներով. արեւելքէն ու հիւսիսէն պատած
է Հարկևորոշ Սարով ըստ բնկաց կոչ-
ման, որ են Պարխարու լեռանց մասեր,
ուր քաջութեամբ պատերազմեցաւ Հը-
մայեակ Մամիկոնեան եղբայր Ս. Վար-

գաճայ՝ Պարսից բազմամիլի գնդերուն հետ, և ինքն ալ ընդունեցաւ այն սարերուն անդնդախոր ձորերուն մէջ իր նահատակութեան պսակը։ Այս լեռանցս ստորոտն կ'ընկնայ նոյնպէս Որջնաղ և ըստ արդի կոչման՝ Ոջնաղ գիւղն ալ, յորում մեծն վահան զարկաւ հալածեց նոյն Պարսից բանակը։ Արեւմտեան կողմանէ կը պատմէ զհամաշէն և զխոտրջուր իրարմէ բաժնող Մեծ Սարն, իսկ հարաւային կողմանէ ձորոխ գետը՝ որ անձայն անմուռն ահաբեկով կ'անցնի Սպերու լեռանց գոտիներուն ստորոտներէն։ Երուն հօս այսպէս լուռ մուռ սահելուն պատճառն է՝ իր զրից կարգէ դուրս հարթութիւնը, այնպէս որ քովը կեցած նայելու ժամանակը՝ կարծես որ ջուրն աւելի զառ ի վեր կ'երթայ քան թէ զառ ի վայր։ Սակայն տեղայիք այս բնական պատճառով գոհ չըլլալով, գերբնական պատճառ մ'ալ կու տան, ըսելով որ անգամ մը սուրբ անձ մը երբ ջրի հեծած այս գետէն ուղեր է անցնիլ, ջրին ընթացից ահաւոր ձայնէն ջրին խրտեկով՝ ետ դարձեր է, և սկսեր է գէշ 'ի հօն եղած մոյի ծառոց խիտ անտառներու մէջ փախիլ։ այն ատեն սուրբն նեղանալով՝ անիծեր է որ անկէջ վերջը ոչ ձորոխ գետը ձայն ունենայ, ոչ ջրին ծնանի, և ոչ ալ մոյին պտուղ տայ։ և ահա այս երեք հրամանն ալ անվրէպ կը կատարուին։ Այս սահմաններէն կրնայ ուրեմն մէկն երեւակայել խոտրջուր գիւղը։ որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ չորս կողմանէ զանազան լեռներ՝ որք իրենց ստորոտով քիչ շատ այլ և այլ ուղղութեամբ լայն ու նեղ մշակելի ասպարէզ մը կը ձևացնեն ու կը կապուին իրարու հետ նոյն լեռներէն իլաժ ջրոց հաւաքմամբ, որ է վերոյիշեալ ժամածուռ գետն։

Այս սահմանէս որչափ ալ որ մէկը տխուր ու վայրենի երկրի մը դադափար առնու խոտրջուր վրայ, սակայն իրօք անանկ չէ։ հօն ալ շատ զուարճալի ու ակնահաճոյ տեսարաններ կան։ զի ով չախորժիւր արդեօք կենալ

այնպիսի տեղ մը, ուսկից մէկ հայեցուածքով աչքին առջև նկարուած կը տեսնայ երկրագնդի հասարակածէն դէպ ի հիւսիսային բևեռը երևակայեալ 30 կամ 40 աստիճանի տարբեր կլիմաներ։ Ելլանք ուրեմն մտքով 2 կամ 300 ոտնաչափ բարձրութեամբ բլրակի վրայ՝ որ Երևանի կը կոչուի, և անոր զագաթին վրայ եղած մատուռն ալ Երևանախաչ։ դէպ ի հարաւային կողմ մը նայելով, կը տեսնանք միապաղաղ ու կանաչապարզ տարածուած տեսարան մը, որուն ծայրը կ'երթայ կըլմըն։ նայ վերոյիշեալ Որջնաղ գիւղին եզերքը։ և այս տեսարանիս միջէն կ'անցնի այն ձորոխ գետն ալ, որ շատ անգամ վարսագեղ ծառոց ստուերաց ներքե ծածկուելով և երբեմն երբեմն իր արծաթափայլ ոլորտները շողացնելով սահի կ'անցնի, որուն չորս կողմի երկիրներն առատ կը հասցընեն բրինձ, ցորեն, եգիպտացորեն և ամեն տեսակ ընդէղէն՝ զանազան աղնիւ խաղողներ, դեղձ, ծիրան, թուզ, նուռն, և այլն։ Գլուխիս քիչ մ'արեւմտեան կողմը դարձնենք, և ահա կը տեսնանք այն կէտը՝ յորում խոտրջուր գետը շառաչաձայն կու դայ ձորոխին գիրկը կ'ընկնայ։ Հիմա թողունք ձորունը և իւր չըլլակայքը, նստած տեղերնուս հօրիզոնը ամփոփենք՝ այն օճապտոյտ գետին ընթացքը բռնելով, և աչքերնիս կամաց կամաց դէպ ի արեւմտեան հիւսիսը դարձնենք։ և ահա կէս մղոն տեղ դեռ չհեռացած, տեսարանը կերպարանափոխ կ'ըլլայ։ այգիներու բազմութիւնը, թուզը, նուռը, ծիրանն և ուրիշ շատ մը ջերմասէր բոյսեր դուրս կ'ըլլան տեսարանէն, և ասանկ գրեթէ քանի մը մղոն տեղ երկրին վարդն ու շինութիւնը միայն մէկ քանի տեսակ վայրենի ծառերու հաստարմատ ընկուղենիներ մնալով, կը հասնինք բուն խոտրջուր վիճակը։ ուր թէ և կը սկսել տեսնուին բնութեան նոր գեղեցիկ տեսարան մը խուռն կանաչութեամբ ծառոց ու անդաստանաց, սակայն շատ կարճ կը տեսնայ նոր տեսարանս։

Ամբողջ վիճակն երեք մաս կը բաժնուի գլխաւորաբար: Թողով առ այժմ դէպ արեւելք և արևմուտք բաժնուող մասերը՝ ուր յետոյ կը դառնանք, աչքերնիս ուղղենք դէպ 'ի հիւսիսային արևմտէն իջած մեծ գետին ակունքներուն, ուր հորիզոննիս ալ կ'երթայ կը ըլննայ: Արդ ինչպէս զուրցեցինք՝ խօտրջուր կը ներկայանայ 'ի սկզբան ծառազարդ ու կանաչալից տեսարանով մը, սակայն երեք կամ չորս մղոն տեղ առաջ չի գնացած՝ պտղատու ու ընտանի ծառատեսակ տունկերն տեսարանէն դուրս կ'ելլեն, և կը մնայ՝ պարզ, բայց կարծես առեի կենդանի կանաչ տեսարան մը, անդաստանաց ու մարգագետնոյ փափուկ բուսոց ծածանմամբ, կարծես անոնց միջէն օձաձև սողոսկող ջուրն ալ նոր փայլունութիւն մը կ'առնու: Եւ այս գեղեցիկ տեսարանին ալ մէկ երկու մղոն երկայնութեան միջոց հայեւէն վերջը, հարկ կ'ըլլայ կտոր մը գլուխնիս վեր վերցնել, ասկէ անդին գլխոյն տեսարաննիս լեռ մ'ըլլալով՝ և այս այն լեռն է որ Մեծ Սար կը կոչուի, և ինչպէս վերը բոխք, զՀամայէն աւանը խօտրջուր կը բաժնէ: Այս լեռան ստորոտները կարգաւ շարուած են խումբ խումբ տնակներ, որք իւրաքանչիւր գիւղին ամարանոցներն են առանձին առանձին անուամբ: Ինչպէս արևմտեան կողմանէ սկսեցիք Մարկեղիմոս, Կոկնոց, Չոքոչաւ, Գարշոնց, Պապաւնոց, Գայիմոց, Խոճեկանց, Այրաւնց, և այլն: և ասոնք ամենը մէկ տեղ իրենց շրջակայ կիսամշակ անդատանաց գեղեցկութեամբն ու արեւակէզ գունաւորեալ տնակներու երևութիւնը՝ նոր վսեմութիւն մը կ'աւելցնեն այն բարձրագագած լեռներուն, որ կարծես իրենց հաւաւոր քառաժայռից միջոցով՝ իրարու ձեռքէ բռնած կը հսկեն այս գեղեցիկ ամարաստանաց վրայ:

Լեռան արեգդէմ երեսներուն երեք մաս բարձրութեամբ ծաղկազարդ կանաչութիւն մը տիրած է, իսկ ծմակ երեսներուն՝ տեղ տեղ խումբ խումբ մայրի ծառոց անտառակներ ու տեղ

տեղ ալ լեռն ու մերկ պարզ սև հողոյ երեղթ կը նկարուին: յետոյ կու գայ կանաչութիւն մը՝ որ կը ձևանայ կոյտ կոյտ երկընցած թռչիս ու խելախոտ կոչուած բոյսերով: Ետն առ ետն կը սկսի հողոյ մերկութիւնը, կարմիր գոյն մ'առնելով՝ զոր տեղացիք սևաք կ'անուանեն փոխանակ սուսք բսելու: Այս ահաւոր լեռանց հսկայն՝ սպիտակ ու հաստկեկ վերմակ մը գլուխ քաշեր կարծես անշարժ 'ի քուն կայ:

Այս տեղս ուր զանազան լեռանց կողերը կ'երթան իրարու կը հանգուցուին, մէջ տեղէն կը բարձրանայ ժայռաձող գագաթ մ'ալ, որ քաջ քար կոչի, որպէս թէ քաջաց միայն ելանելի կամ քարերուն միջէն ամենէն քաջը իր բարձրութեամբը:

Այս բարձրակատար քարաժայռիս ծայրէն, ուր շատ քիչեր կրցեր են սիրտ ընել ելլալու, պարզ աչքով կը տեսնուին որոշակի Սև ծովն ու անոր եզերքը: Հիմա, որ աչքերնիս հորիզոնին մէկ ծայրը գնաց, երկինքը կցեցաւ քաղն ձիւնապատ գագաթովը, և միւս ծայրը չորոխ գետին եզերքը կանաչալից այգեատաննայց մէջ մնաց, ուր արեգակն բարկ ճառագայթից տակ բազմաղաղակ ճպուռնք երգեն ու ճայթոխ, և այգեպանն հազիւ ինք զինքը 5 կամ 6 ուրք խոր հողոյ տակ կը պահպանէ ճառագայթից տոյտմանէ պտտցնելը գլուխնիս, և հաւ ուրիշ աւելի հոգեպարար քան թէ աննապարար տեսարան մ'առնենիս կը տարածուի: Այս տեսարանն է բազմաթիւ հնարէն մատրանց արեւն խարկած գմբեթաց ցլացումն, որք գրեթէ ամեն մէկ լեռան գագաթան տափարակ տեղը՝ որ բռնկաց բարբառով քաւնք լեռանց կը կոչուին, խորհրդաւոր կերպով մը կառուցուած են իրարհայեաց, զանազան սրբոց անուամբք: Ս. Աստուածածին, Ս. Յովհաննէս, Ս. Սարգիս, Ս. Գեորգ, Ս. Յակովբ, և քանի մը հատ ալ կենարար Ս. Խայն: ասոնք ամենն ալ իրենց տօնախմբութեան օրը, ըստ եղանակաց սեփականեալ նուէրներ ու

նին, զոր տեղացիք կը խոստանան իւրենց որ և է ձախորդութեան կամ յաջողութեան ատեն :

Արդ եթէ թողունք այս մեր նկարեալ տեսարանին գեղեցկութիւնը զի տեղու նպատակը, և սկըսի՞րք բնադնին հայեցուածք մը տալ, յիրաւի մէկէն կ'իմանանք, առանց ուրիշի վկայութեան, որ յընթացս ժամանակաց մեծ փոփոխութիւն կրած է այս երկրին դիրքը. վասն զի նախ և առաջ աչքերու նուա կը զարնէ զգալի նորութեամբ երկրին արտաքին տեսքն. մեծաւ մասամբ կտոր կտոր բաժնուած է աւելի կամ քիչ խորախոր ձորակներով, մարդագետին մը մէջտեղէն երկու զատուած, արտ մը միջէն երկու կտրուած, կիսաւեր մասերն անդնդախոր ձորի մ'երկու կողմէն կտրծես մէկզմէկ կ'ուզեն գրկել ու ձեռքերնին չի հասնիր. անթիւ առուակաց պատեր մեծամեծ անդունդներով խափանուած, որով և շատ անգատանք՝ որոնք ժամանակաւ ջրարբի ըլլալով բարեբեր երկիրներ են եղեր, հիմա անջրդի խաղանայեալ կը կենան. և վերջապէս մէջտեղէն անցնող գետը կը տեսնաս որ իր չորս կողմը եղած վայրաց մեծամեծ աւերմունքներ տրւած է, քերելով ու քերելով անոնց եզերքները, և ասորեք ալ շատ հին չեն կրնար ըլլալ, ինչպէս աչքով անգամ տեսնողներն կը պատմեն, որ սակեց 30 կամ 40 տարի առաջ՝ այն գետն որ հիմա հաւաոր կերպարանք մ'ունի, մանաւանդ 'ի դարնայնի, ուրիշ բան չէ եղեր՝ բայց եթէ օձապտոյտ առուակ մը, այն ալ սիզամած դաշտադեմնոց միջէն աւելի ծածկուելով քան թէ երևալով՝ կ'անցնի կ'երթայ եղեր. մինչ գետ հիմա ընդ հակառակն իր չորս կողմը ոչ եթէ սիզաց կամ կանաչութեանց փունջեր, այլ սպիտակ աւազոյ և խոշոր ու այլանդակ քարերու կոյտեր կը տարածուին, և ընդհանուր երկիրն ալ երաշտով տոչորուած երեւոյթ մ'առած է. շատ տեղեր ալ աղբերակունքն կտրած են, և 'ի նշան ժամանակաւ եղած ձիւնափայլ քաղցրահամ

ջրոց՝ տկար կանաչութեան դօտի մը միայն կը նշմարուի ապառաժուտ ծանկաց միջէն : Ուրեմն ուսումնական աչքն ինչ պատճառ տալու է այս ամեն նոր երևութից : Եթէ թողունք վայրկեան մը ղրտորջուր և աչքերնիս դարձնենք երկրիս զանազան կողմերը և 'ի մասնաւորի արեւելեան աշխարհաց վրայ, ինչպէս Պարսկաստանի ու Միջագետաց, և տեսնանք թէ ինչպիսի կլիմայի փոփոխութիւն տեղի ունեցած է այն տեղուանքը, և թէ ուսումնական ինչ պատճառ կու տան այս բանիս, նոյն պատճառը կրնանք տալ, կտրծես, նոյն իսկ խոտըրոյ կրած յեղափոխութեանը : Արդ եփրատայ ու Տիգրիսի եզերաց գրախտանման երկիրներն որ այս օրուան օրս մեծաւ մասամբ անապատացեր անմարդաբնակ եղած ու վայրենացեր են, ինչ պատճառաւ են : — Ուսումնականք ոչ միայն այս կողմերու, այլ և Եւրոպայի այլ և այլ աշխարհաց՝ որոնք իրենց առաջին արգասաբերութիւնը կորսնցուցեր են, փաստերով կ'ապացուցանեն, որ պատճառն ոչ այլ ինչ է՝ բայց նոյն տեղեաց անտառաց քիչ քիչ վերցուին : Փնտռենք ուրեմն խոտըրոյ վրայ ալ թէ արդեօք այսպիսի պատճառ մ'ունենցնէ : Քէ յիրաւի հաւ առաջին հայեցումն ըրով կը տեսնանք, որ բոլոր այն լեռանց պատեակներն ու կողմերն, այսօր մերկ կողպալուտ կ'երևան ամենայն բուսական շինութեան, ասդիս անդին հին ու վիթխարի ծառոց կոճկերը գետնոյ տակէն վեր բռնած կը ցուցնեն, որով յայտնապէս կը վկայեն՝ թէ ժամանակաւ այս տեղերը ոչ միայն մերկ չէին, այլ և անտառազարդ ու բարեբեր էին : Աւելի յայտնին զուրցենք. շատ տեղեր ալ կան որ մինչև հիմա ձորքաւալ՝ այս ինքն կուպր հանելու տեղ կ'անուանին, և ամենքը զիսին որ այս կուպրը ուրիշ բան է չելար, բայց մայրի փայտէ. որով այսպիսի անուն կրող տեղն ալ մայրի ծառոց անտառ եղած ըլլալը կը ցուցնէ, ուր հիմա բաց 'ի քանի մը տնակաց փլատակներէ ու վերոյիշեալ

տնկող կոնդերեն ուրիշ բան չի նշմարուիր: Կը գտնուին նաև շատ տեղեր չէնքերու աւերակներ, արտերու ձևեր, դաշտերու պարսպով իրարմէ բաժանմունքներ, ուր հիմա ցրտութեան պատճառաւ ոչ բնակութիւն կ'ըլլուի, ոչ արտերը բոյս կը բուսցնեն և ոչ դաշտերը մշակութեան արժանաւոր խոտ:

Ուրեմն հաստատելէն վերջը թէ այս երկրին կլիմային վրայ մեծ փոփոխութիւն մ'եկած է, և թէ այս փոփոխութիւնն անտառաց վերցուցելու է, կը փնտց քննել թէ արդեօք անտառներն ինչ պատճառաւ անհետացեր են: Ուսոր ալ որչափ որ ամենաբնական է մէկ կողմանէ ժողովրդեան օր օրուան վրայ բազմաանալը պատճառ համարիլը, ուրոնք կամաց կամաց կամ նորանոր մշակութեան ասպարէշներ բանալու դիտմամբ, կամ իրենց տնտեսութեան պէտքը հոգալու համար քիչ քիչ անտառները ամփոփեր են, մանաւանդ թէ բոլորովին վերցուցած. բայց շատ հաւանական է որ ասիկց ալ մեծագոյն զլիսաւոր պատճառ մ'եղած ըլլայ, ինչպէս որ ոչ այնչափ հին աւանդութիւն մ'ալ կը վկայէ. որպէս թէ ժամանակաւ քանի որ բոլոր այն լեռներն՝ որ հիմա զուրկ են 'ի բուսոց և 'ի արնկոց, անտառներով ծածկուած էին, և անոնց չորս կողմերը ամառուան բնակութեան տեղեր էին, ոչ միայն խոտըրջոյ և շատ մ'անոր շրջակայ տաճկաբնակ վիճակաց, յանկարծ առիւծ մը գտնուեր է և սկըսեր է տեղացւոց շատ փասներ հասցընել. անոնք այս ահաւոր գաղանին ձեռքէն ազատելու ուրիշ հնարք չեն գտած, բայց եթէ անտառներուն չորս կողմանէ կրակ տալ, որով առիւծին պատճառաւ երկիրն ալ մեծաւ մասամբ մերկացեր է իր զարդէն ու շնորհքէն: Եւ ահա այս պատմութիւնն ամեն անգամ որ երկու հոգի մէկ տեղ կ'անցնին այն լեռան գոգաձև գօտիներէն, որ մինչև հիմա ռալսմանախոս կոչուի, կը կրկնուի ու երեքկնուի: Եւ գուցէ այն ժամանակէն սկըսած է երկրին կլիմային

փոփոխութիւնն որ կամաց կամաց զգալի եղած է, ինչպէս որ երկրին բերքերէն ալ յայտնապէս կ'երևայ: Վասն զի շատ տարիներ չեն անցած, յորում իւրաքանչիւր ընտանիք իր պիտոյքը առատապէս կը ճարէր իր երկրէն, որ կը հասցնէր ցորեն, աշուրայ, եղիպտացորեն, և գրեթէ ամեն տեսակ ընդեղէն. սակայն մի և նոյն արտերը հիմա տեղ տեղ շատ քիչ, և տեղ տեղ բընաւ չեն հասցընէր վերոյիշեալ բերքերը: Իսկ պտղոց նկատմամբ՝ որոց զլիսաւորը կրնայ համարուիլ խաղողն, բուն խոտըրջոյ մէջ էական յատկութիւնը՝ որ է քաղցրահամութիւնը՝ բոլորովին կորուսած, և թթու համ մ'ունի, ուրով և իրաւամբ 'ի բնակչաց ոչ թէ խաղող այլ ժուռ կոչուի: Նոյնպէս ուրիշ ո՞ր և է պտղոց ալ, ինչ որ կ'երևայ, ժամանակաւ կորգէ դուրս առատութիւն կայ եղեր, ինչպէս որ շատ անգամ հաւաքելով կը պատմեն հին ծերերը, որպէս թէ իրենց ժամանակին եղած երկրէն բոլորովին տարբեր երկիր մ'է այս օրուան խոտըրջուր. շատ մը տեսակ պտուղներ բնաջինջ ըլլալէն զատ եղածներուն մէջ ոչ համ մնացեր է ոչ հոտ: Ուս բանս որչափ ալ ծերոց սովորական գանգատ մը համարուի, որոնք շատ անգամ իրենց կենաց ձմեռուան հետ ամին բանի ալ ձմեռ հասած կը տեսնան, սակայն մասամբ մ'իրաւունք ունին. վասն զի պատմածնուն նայելով, անոնց մանկութեան ժամանակը, մանկանց ու ծերոց հաւասար սիրելի պըտուղը՝ թուզն քաղցրահամակ, եթէ ոչ լիովին իրենց այգեստանեաց մէջ, գունէ կէս կամ մէկ ժամուան ճամբայ դէպ 'ի ճորտի գետը մօտենալով, կը գտուի եղեր 'ի Պիւրիսին կոչուած հին պարսպաւեր գիւղին սահմանները. բայց հիմա հօն քանի մը անհամ թուղի տեսակներ հազիւ կարելի է գտնալ:

Ուս բաժնէս կը տեսնուի որ կլիմայի և հետևաբար բնակչաց տնտեսութեան մեծ փոփոխութիւն եղած է, զոր պիտի ցուցընենք ապա:

Կը շարունակուի: